

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՆՑ

Այլեւ ուրեմն յոյս չկայ, որ դուն դառնաս
Հնչեցրնել Ծիրանի փողորդ ոսկեձայն.

Մ'ար, արդեօք ո՛ր սրտիդ բոցերը մոխրացան,
Գերեզմանդ իսկ մեր կարօտին խունկն է անՀաս:

Բայց դուն վաղուց գիտես, որ գիւղն է սուգ պատեր,
Լրաժ էն Հոն ուրախութեան երգ ու ծիծաղ.
Եւ անձրեւին մատներուն տակ գորշ եւ խաղաղ,
Յիշատակովդ կ'արիւնին մըռայլ սիրտեր...

Սօսաի մը կայ քեզի Հասնող ամէն ծառէ,
Հովերուն մէջ քեզ արթնցնող անվերջ մրոտնջ,
Իր մեղմահոս եղանակով քաղցրամրմունջ:

Վղբիւր, որք քրոջ նման, քեզ կ'օրօրէ,
Մինչդեռ գիւղին տանիքներէն Հայրենական
Դեռ կը խօսի Ծիրանի փողորդ մեղմաձայն...

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1.- ԵԴ. ՊՕՅԱՃԵԱՆ	Կապոյտ հեֆիաթ ու համերգ
2.- » »	Տեսարանին դէմ աչքերուս
2.- » »	Ցուցափեղկ՝ նակատագրական բաներու
3.- Վ. ՕՇԱԿԱՆ	Օրէնք
16.- Յ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ	Տաղ առ անցորդուհին
17.- » »	Արեւագալի թախծութեամբ
18.- » »	Իրիկնային վերյիշում
20.- » »	Francisco Goya
22.- Թ. ԶԻՖԼԵԱՆ	Հարսերուկ
44.- ԱՐՄԱՆՏ	Արարատի կանչը
45.- » »	Եղիցի լոյս
46.- Պ. ՍՆԱՊԵԱՆ	Օր - ցերեկով
53.- ☆ ☆ ☆	Ակսել Բակունց
54.- ☆ ☆ ☆	Սերգէյ Աթաբեկեան
55.- Ս. ԱԹԱԲԵԿԵԱՆ	Հայապահպանութեան նուիրեալն ու նահատակը
68.- ☆ ☆ ☆	Վկայութիւններ Սփիւռքէն
70.- Ն. ԶԱՐԽՈՒՏԵԱՆ	Խօսք գալիքի մասին
76.- Ռ. ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ	Ցեղասպանութեան գրականութիւն՝ փորձ-ընթերցումի
91.- Հ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ	Օշական թատերագրի իմացական աշխարհահայեացքը
105.- Խ. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ	Երկու փաստաթուղթ Զապէլ Եսայեանից
107.- Զ. ԵՍԱՅԵԱՆ	Սիրելի Պարոն Միսակ
109.- Զ. ԵՍԱՅԵԱՆ - Լ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ	Պայմանագրութիւն
110.- Վ. ՄԱՏԹԵՆՍԵԱՆ	Կոստան Զարեան եւ Վահան Նաւասարդեան
124.- Պ.Ս.	«Ես իմ անուշ»ի ողիսականը
125.- ☆ ☆ ☆	Հաստատումներ
131.- ☆ ☆ ☆	Նշմարներ
142.- ☆ ☆ ☆	Լոյս տեսան
150.- ☆ ☆ ☆	Մշակութային լուրեր

Ռ. Փիրումեան

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ՝ ՓՈՐՁ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄԻ

Յետ-Եղեռնեան չրջանի սփիւռքահայ Հանրաժանութ գրող ու քննադատ Յակոբ Օշականը առաջինն էր, որ փորձեց Յեղասպանութեան գրականութիւնը առանձնացնել որպէս առանձին գրական խմբաւորում (կատեգորիա), կամ իւրայատուկ գրական մի սեռ, որին ճանաչելն ու հասկանալը իւրայատուկ կրթանք, մօտեցում եւ մեթոդաբանութիւն է պահանջում: Նա փնտռեց գտնելու ճամբան, օրինաչափութիւնների այն կշռոյթը, որով Հնարաւոր պիտի լինէր չափել ու բացատրել Մեծ Եղեռնի հսկայ ազդեցութիւնը գրողի եւ իր գործի վրայ: Շատ յաճախ, թէ՛ իր ստեղծագործական եւ թէ՛ քննադատական գրականութեան մէջ, նա արծարծեց այս իւրայատուկ ժանրի մէջ ստեղծագործելու դժուարութիւնները, ինչպէս նաեւ դժուարութիւնը այդ ժանրը գեղագիտական դատումի ենթարկելու: Օշականից յետոյ զանազան այլ հայ գրողներ եւս քննարկեցին Աղէտի գրականութիւնը իբրեւ առանձին խմբաւորում դատելու հարցը եւ աստիճանաբար ձեւ առաւ Յեղասպանութեան գրականութեան ժանրի գաղափարը: Այսօր, երբ Յեղասպանութեան գրականութեան մասին ենք խօսում, հասկանում ենք ամբողջութիւնը գեղարուեստական գրականութեան, որ ստեղծուեց որպէս արդիւնք Հայոց Յեղասպանութիւն կոչուած պատմութեան մը նախընթացը չունեցող ազգային հաւաքական աղէտի: Որքան էլ որ հետզհետէ աւելի ընդունելութիւն է գտնում Յեղասպանութեան գրականութեան հասկացութիւնը, այնուամենայնիւ, դեռեւս խնդրական են նրա սահմանները, դեռեւս զգալի է պակասը նրա ճշգրիտ սահմանումի:

Հայոց Եղեռնի գրականութեան ուսումնասիրութիւնը զանազան ուղղութեամբ է տարուել: Այս մարզում կատարած իմ մէկ ուսումնասիրութեան մէջ ես կենտրոնացել եմ Եղեռնը վերապրող սերնդի վրայ, ինչպէս՝ Զապել Եսայեան (1878-1942), Սուրէն Պարթեւեան (1876-1921), Արամ Անտոնեան (1875-1951), Յակոբ Օշական (1883-1948), Վահան Թէքէեան (1878-1945), կամ այն սերունդը, որ այնքան հզօր նկարագրեց Աղէտը ու ինքն էլ զոհ գնաց դրան, ինչպէս Սիամանթոն (1878-1915): Փորձել իմ իջնել խորքը այն սոսկալի վէրքի, որ Եղեռնը բացեց հայ ազգային-հաւաքական հոգեբանութեան

մէջ ու գտնել պատասխանը այն հարցումների, որ գրութիւնից են բխում, որ գրողն է իր գրութեան մէջ զետեղում: Փորձել եմ վերլուծել յաճախ կրկնուող թեմաները այս գրութիւնների, ինչո՞ւ է գրողը ինքնաքննադատութեան մղում կամ Աղէտը իբրեւ ներքին դրամա ընկալում, ինչո՞ւ չի ուզում կամ չի կարողանում տեսնել աներեւակայելի իրականութիւնը, ինչո՞ւ է բացակայ թուրքը, իբրեւ հեղինակը այդ հսկայ տառապանքի, կամ եթէ ներկայ է՝ ինչպէ՞ս է բնութագրուած, գինեալ ինքնապաշտպանութիւնը ինչպէ՞ս է մեկնաբանւում, գովերգւո՞ւմ է, թէ՞ դատապարտւում եւ, վերջապէս, ինչպէ՞ս է ընկալւում Աստծու դերը կոտորածների մէջ ու ուրտեղի՞ց է գալիս Աստծու երկուութեան գաղափարը:

Յեղասպանութեան գրականութեան այս տիպականացումով, փորձել եմ բացայայտել Աղէտի ազդեցութիւնը զոհի ու վերապրողի եւ վերապրող սերունդների հոգեբանութեան վրայ: Հաւատալով, որ Հայոց Յեղասպանութեան գրականութիւնը համեմատական գորաւոր եզրեր ունի Հրէական Ողջակիզման գրականութեան հետ, փորձել եմ զուգահեռներ գծել, հակադրութիւններ փնտռել ու պեղել արմատները երկու ժողովուրդների Աղէտի ընկալման եղանակներին:

Այս կարճ ակնարկում, պիտի փորձեմ միանգամայն այլ տեսանկիւնից մօտենալ՝ մէկդի դնելով ընդհանրապէս որդեգրած ընթերցման մեթոդաբանութիւնը: Այս ակնարկում ես ինքս եմ ցանկանում իմ նախագունէ որոշադրած հարցումներս ուղղել գրութեան, քննադատին ու ընթերցողին. իսկ այդ հարցումները բխում են ո՛չ թէ գրութիւնից, այլ՝ ցեղասպանութեան գրականութեան հետ կապուած մի շարք մտահոգութիւններից: Այս հարցումները, ես հաւատում եմ, որ պիտի օգնեն աւելի խոր ըմբռնելու ցեղասպանութեան գրականութիւնը ու աւելի մօտեցնեն ցեղասպանութեան իրողութեան լիակատար ըմբռնումին: Վերջին հաստատումիս որպէս հիմք առաջադրում եմ այն վարկածը, ըստ որի ցեղասպանութեան գրականութիւնը — մտածին, գեղարուեստական ստեղծագործութիւն — միջոց է ցեղասպանութեան իրողութիւնը ըմբռնելու:

Ինչո՞ւ կարդալ ցեղասպանութեան գրականութիւնը: Ի՞նչ ենք շահում այն կարդալով եւ ի՞նչ կը կորցնենք եթէ չկարդանք: Ինչպէ՞ս պիտի կարդանք ցեղասպանութեան գրականութիւնը եւ ի՞նչ պիտի փնտռենք նրա մէջ: Յեղասպանութեան գրականութիւնը ե՞րբ է դադարում մեզ համար պարզ երեւակայական ստեղծագործութիւն լինելուց, ե՞րբ է ընթերցողի մտքում ջնջւում սահմանը գեղարուեստական գրականութեան ու ռէպլեների իրապաշտ արձանագրութեան: Կարո՞ղ է ցեղասպանութեան գրականութիւնը օգնել մեզ՝ գտնելու ցեղասպանութեան անհերքելի ճշմարտութիւնը:

Ընթերցանութեան նիւթ ընտրելիս, բնական է, որ շատերը գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար խուսափեն ցեղասպանութեան գրականութիւնից, որովհետեւ ծանր է, յուզիչ ու սրտաճմլիկ: Վերջապէս, երբ առօրեայ գոյատեւման պայքարը ինքնին ճնշիչ է, հոգի մաշող, ամբողջ կարողութիւնդ սպառող, ինչո՞ւ ընթերցանութեան ժամն էլ անցկացնել այս անգամ ուրիշ տառապանքի մէջ մխրճուելով: Ինչո՞ւ գլանալ հաճելի, աւելի թեթեւ ընթերցանութիւնը: Այս հարցումին զգացական հակադարձութեամբ կարելի է պատասխանել, որ ազգային աղէտը վերապրած ժողովուրդների սերունդները պէտք է յիշեն այդ աղէտի զոհերին ու ներշնչման ու վճռականութեան որպէս աղբիւր չկտրուեն անցեալից: Ուրեմն, հայն էլ նոյնպէս, պարտական է իր նահատակներին առնուազն գիտենալու եւ կարդալու նրանց տառապանքի, նրանց զոհադրժութեան մասին: Բայց զգացմունքը մէկդի թողնելով, ինչպէս Քաֆքան է ասել, մենք ընթերցանութեան համար պիտի ընտրենք նիւթեր, որոնք մեղանից աւելին են պահանջում, քան ինչ որ մենք պատրաստ ենք տալու. «Մենք պիտի կարդանք գրքեր, որ դժբախտութեան պէս են ազդում մեզ վրայ, որ սպառում են մեզ՝ մի սիրած անձի մահուան պատճառած ցաւի պէս, ինքնասպանութեան պէս: Գիրքը կացնի պէս պիտի լինի՝ մեր հոգու ներսում գոյացած սառոյցը փշրելու համար»⁽¹⁾:

Յակոբ Օշականի «Կայսերական յաղթերգութիւն»ն ու «Մնացորդաց»ը, Արամ Անտոնեանի «Այն սեւ օրերուն»ն ու «Մեծ ոճիրը», Զապէլ Եսայեանի «Աւերակներու մէջ»ը մեզ ազդում են այնպէս՝ ինչպէս Քաֆքան է բնութագրում: Յամենայնդէպս, կարո՞ղ է մի պարզ ընթերցում տալ ցեղասպանութեան խորն ու իմաստը գրականութեան մէջ: Այստեղ գրաքննադատը միջնորդի, ճամբան հարթողի կարեւոր դերը կարող է ստանձնել: Մի՞թէ գրաքննադատի հիմնական դերը ընթերցողին ցանկացած գրականութիւնը ծանօթացնելը չի, կամ ինչպէս Լաուրենս Լանգրըն է ասել՝ «Ընթերցողին առաջնորդել դէպի քննարկման տակ գտնուող գրականութիւնը»⁽²⁾: Այս նախնական դերից անդին՝ գրաքննադատը պիտի կարողանայ օրինաչափեր ստեղծել, ուղղութիւն տալ ընթերցողին՝ գնահատել կարողանալու համար ցեղասպանութեան գրականութիւնն ու պեղել կարողանալու համար նրա խորքը, քանի որ ընդունուած դպրոցների առաջադրած ճամբաներն ու սկզբունքները միայն կէս-կատար արդիւնքի կարող

1.- Ալվին Ռոզըմֆելդ, *A Double Dying: Reflections on Holocaust Literature*, երկրորդ հրատ. (Բլումինգդէյլ եւ Ինդիանափոլիս, Ինդիանա համալսարանի հրատարակ. 1988), էջ 18:

2.- Լաուրենս Լանգրըն, *The Holocaust and the Literary Imagination* (Նիւ Հէյվըն եւ Լոնդոն, Նյլ համալսարանի հրատարակ., 1975), էջ XIII:

են հասցնել ընթերցումը: Իրօք, ցեղասպանութեան գրականութեան վրայ կիրարկուող գրաքննադատական որեւէ դպրոց, դա լինի ստրուքթուրալիստ, ֆորմալիստ, մարքսիստ, ֆեմինիստ, կամ հոգեվերլուծական ու այլ, իր օրինաչափերի ու հարցադրումների համակարգով, հազիւ թէ կարողանայ բացայայտել թուրքի նիւթած անմարդկային ոճիրի գոհ՝ հայ ժողովրդի ահաւոր տառապանքը: Ցեղասպանութեան գրականութեան մէջ դասակարգային հակամարտութիւններ ու ընկերային չահագործումներ փնտռելով, հոգեբանական թաքուն մղումներ ու սեռային անարդարութիւններ ընդգծելով, կամ թէ՛ նախադասութիւնների բարդ կառուցուածքներ ու հարուստ մեթաֆորներ կազմալուծելով, հազիւ թէ կարելի լինի հասնել ցեղասպանութեան այն ահելի իրականութեան, որ ի յայտ պիտի գայ գրաքննադատի օգնութեամբ: Ցատակ է պահանջը վերլուծումի նոր ու ցեղասպանութեան գրականութեան յարմար մեթոդի ու մօտեցման:

Հակառակ այն իրողութեան, որ ցեղասպանութեան գրականութիւնը ժխտում է ընդունուած գրական ձեւ ու մօտեցում, յամենայնդէպս, այն գոյութիւն ունի ձեւի ու լեզուի մէջ, ձեւի ու լեզուի կալուածին է պատկանում: Սակայն, շատ յաճախ, ձեւն ու լեզուն յեղաշրջում են, «յեղափոխականացում», թաքունբը ջնջում: Զօրաւոր ժխտում, ուրացում է նպատակադրում Շահան Շահնուրի (1903-1974) Սուրէնը, երբ «Նարեկ»ը անուանում է «ամենագէշ, զգուելի, ամենասխալ, վատառողջ, եւ ամէնէն աւելի անբարոյական գիրքը», «ամենամեծ թշնամին հայութեան», այն որ թունաւորեց ամբողջ ազգը⁽³⁾:

Վահէ Օշականն (1922-) էլ նոյն նպատակադրութեամբ, խախտում է աւանդութիւնը, անցնում է թաքունների սահմանը եւ անտարբեր դարձած ամերիկահայ հասարակութեան ու ընթերցողին յանկարծակի բերելու համար սրբապղծութեան մի տեսարան է սարքում եկեղեցում: Երեք հայ երիտասարդներ, ԱՍՍԱՍ ահաբեկչական խմբակցութեան անդամներ, եկեղեցի են մտնում այն ժամանակ, երբ քահանան կիրակնօրեայ պատարագն էր կատարում: Ձեռքի տրանզիստոր ձայնասփիռով ամբարիշտ ամերիկեան երաժշտութիւն բարձր սփռելով, նրանք մօտենում են բեմին ու առաջին նստարանի վրայ ցատկելով, քարացած ներկաների ապշած հայեացքների տակ «բեմադրում» են ծրագրուած անբարոյ գործողութիւնը⁽⁴⁾:

3.— Շահան Շահնուր, «Նահանջը առանց երգի», դ. տպագրութիւն (վէպը գրուած է 1929-31): (Բէյրութ, Սեւան հրատարակ, 1981) էջ 120:

4.— Այս տարօրինակ տեսարանը նկարագրուած է «Օծում» վիպակի մէջ, որ տեղ է գտել հեղինակի «Թակարդին շուրջ» հատորում (1988): Ահաբեկիչներից մէկը արհամարհական ու դանդաղ պատռում-հանում է քահանայի գգեստը կտոր առ կտոր. իսկ միւս երկուսը, մի տղայ ու մի աղջիկ, լսիրշ գրկախառնութեամբ համբուրում են իրար հետ: Քահանան վնասկանութեամբ շարունակում է պատարագը, իսկ մարդիկ ապշահար՝ չեն էլ շարժում:

Ընդունուած Հինը, աւանդականը ժխտելուց բացի այս գրողները, եւ նրանց պէս դեռ ուրիշներ, անսովոր արտայայտութիւններով, գրականութեան մէջ Հին օրինաչափերը չըջելով, իրենց ընդվզումն են աղաղակում՝ հայու ճակատագրի դէմ՝ իրենց բողոքը աշխարհին: Սա ինքնին մի իւրայատուկ հակադարձ է Աղէտին, որ կարծես նոր ճամբայ ու արտայայտչական նոր ձեւ է դառնում ցեղասպանութեան գրականութեան մէջ:

Թուրքի վայրագութեան քստմնելի տեսարաններ, վկանների զարհուրելի նկարագրութիւններ առատ են ցեղասպանութեան գրականութեան մէջ: Ընթերցողը հազիւ պիտի կարողանայ զսպել հոգու փոթորիկը, զգացումների յորդանքը Արամ Անտոնեանի նկարագրած պզտիկ տղեկի մահապատժի գործադրումը կարդալիս: Տեղահանուած գաղթականների Մեսկենէի կայանից դէպի ազատութիւն փախուստի փորձ է կատարել փոքրիկը, ու ժանդարմները բռնել եւ յետ են բերել: Այժմ բոլորի աչքի առջեւ տանջամահ են անում նրան, որպէս դաս՝ փախչելու մասին մտածողին⁽⁵⁾:

Յակոբ Օշականի նկարագրած Թուրքի լպիրշ վայրագութիւնը միայն կարող է կոչմարներ պատճառել: Մէկը զոհին գետին տապալած գլուխն է դանդաղօրէն, խաղալու պէս ու անշտապ մարմնից անջատում: Միւսը նրա կնոջն է բռնել ու պարտադրում է դիտել ամուսնու տանջանքն ու հոգեվարքը: Այս աննկարագրելի նկարագրութիւնները կարդալով, ընթերցողը հազիւ պիտի կարողանայ զսպել իրեն Յակոբ Օշականի հետ միասին չպոռալու համար՝ Ո՛չ: «Պատերազմին սանձարձակումը չէր, որ ըրաւ Թուրքերը այդքան Թուրք...»⁽⁶⁾:

Այս բոլորով հանդերձ այս գործերը առանձին դէպքերի նկարագրութիւններ կը մնան ու չեն կարող իրենց ամբողջական ազդեցութիւնը ընթերցողի հոգու վրայ դրոշմել, եթէ նա ծանօթ չէ Աղէտի պատմութեան, նրա զարհուրելի խորութեան: Դեռ աւելին. Սիամանթոյի «Մահուան տեսիլ»ը կարդացողը չի կարող ամբողջութեամբ ընկղմուել կոտորածների արիւնի ծովում, չի կարող ըմբռնել մեծութիւնը սարսափի, եթէ չգիտէ, թէ ինչ էր սպասում իրեն՝ Սիամանթոյին՝ սարսափների այդքան ազդու պատմիչը ինքն էլ զոհ պիտի գնար իր նկարագրած սարսափին: Այստեղ է, որ գրաքննադատը դեր ունի ստանձնելիք: Այստեղ է, որ երեւան է գալիս հրեայ գրաքննադատութեան հսկայ ներդրումը Ողջակիզման գրականութիւնը աշխարհին ծանօթացնելու գործում: Հայոց Ցեղասպանութեան գրականութեան ուսումնասիրութիւնը շատ յետ է մնացել, նրանով հանդերձ, որ հարուստ է եւ Հրէական Ողջակիզման

5.- Արամ Անտոնեան, «Այն սեւ օրերուն» (Բոստոն, «Հայրենիք»-ի հրատարակ., 1919), «Բան չկա՛յ...» պատկերից:

6.- Յակոբ Օշական, «Մնացորդաց» Հատոր Բ. (Ա. Մաս) (Գահիրէ, Տպարան «Յուսաբեր», 1933), էջ 381:

գրականութեան չի զիջում Հայոց ցեղասպանութեան գրականութիւնը: Բայց այդ կալուածը ի պահանջեալ հարկի չի ուսումնասիրուել ու չի հրամցուել աշխարհին: Այս անհրաժեշտ պարտականութեան գիտակցութիւնն ու մղումը արտացոլում է Ողջակիզման գրականութեան յարաջան ուսումնասիրութիւններում:

Էդուարդ Ալեքզանդրը Իսաակ Բաշելիսի «Մոսկաթ ընտանիքը» վէպը վերլուծելիս, ընդգծում է այն իրողութիւնը, որ չնայած վէպի դէպքերը Ողջակիզումից առաջ են տեղի ունեցել, բայց վէպի հսկայական ազդեցութիւնը աստիճանաբար կուտակում ու աւելի զօրաւոր է դառնում պարզ այն պատճառով, որ ընթերցողը սկսում է պատկերացնել, թէ ինչ ճակատագիր է սպասում հրեաներին վէպի աւարտից յետոյ⁷⁾: Գրաքննադատի դերն է Աղէտի պատումը լրացնել՝ նրա պատմական պարունակը կառուցելով եւ այն ընթերցողի մտահորիզոնի մէջ տեղադրելով: Ռոզընֆելդը այս վարկածը կիրարկում է «Ան Ֆրանքի օրագիրը» գործին: Նրա կարծիքով գործը իր մեծագոյն ազդեցութիւնը կարող է թողնել, երբ ընթերցողը գիտէ արդէն, թէ ինչ ճակատագիր է սպասում Ան Ֆրանքին՝ Աշուիթզի ճամբարներում: Միայն օրագիրը՝ առանց էրներստ Շներբլիի «Ան Ֆրանք, արիութեան կերպար» գործին, նոյնը չէ: Պատմական պարունակի կառուցումով ցեղասպանութեան գրականութիւնը մօտենում է պատմագրական պատումի:

Գրաքննադատը փորձում է ընթերցողի տրամադրութեան տակ դնել Աղէտի «իրողութիւնը» որքան կարելի է պարզ ու յստակ: Եւ որովհետեւ այդ իրողութիւնը մարդկային կորուստ է ու տառապանք, որովհետեւ այդ իրողութիւնը մարդու ձեռքով նիւթուած զոհագործումն է մարդկայնութեան եւ որովհետեւ գեղարուեստական գրականութեան համար ընդունուած օրէնքներն ու օրինաչափերն էլ են զոհագործուել Աղէտին, այլեւս անկարելի է այդ համակարգին ապաւինել՝ ցեղասպանութեան գրականութիւնը ըմբռնելու ու բացատրելու համար: Այս անելանելի վիճակին դէմ-յանդիման, Յակոբ Օչականը իր բողոքն էր ուղղում ընդդէմ իր նախորդների. «Մահմանադրութիւն ստեղծող սերունդը չէր կտակած մեզի պատգամներ այս կարգի անգետեղելի արարքներու դիմաց ու համար: Այս է պատճառը, որ մեր նոր Աղէտը մեր հոգիին ալ կործանումը ընէ կարելի, իրողութիւն, որ անիմաստ է մեր պապերուն անսասան հաւատքին բաղդատուած: Ու երբ մեր պատմիչներուն մէջ ոճ է ու բարեխառնութիւն՝ այդ Աղէտը, մեր նոր գրողներուն մօտ թեմա է գրական ընդլայնումի, վասնզի մեր գրողները չեն ապրած զայն» (ընդգծումները հեղինակին)

7.- Էդուարդ Ալեքզանդրը, *The Resonance of Dust: Essays on Holocaust Literature and Jewish Fate*. (Բոլոմբրս, Օհայօ համալսարանի հրատարակ., 1979), էջ 149:

են)⁽⁸⁾։ Օչականը այդ սերնդից ակնկալում էր յաջորդներին փոխանցել Աղէտը ըմբռնելու ու բացատրելու ասանդութիւն, որպէսզի վերապրումը հնարաւոր դառնայ ու կեանքը շարունակւի։ Այս ակնկալիքը կարելի է բացատրել այն բանով, որ Օչականի կարծիքով 1915ի Աղէտը աննախընթաց չէր, այլ զազաթնակէտն էր պատմական նախորդ աղէտների։ Բենիամին Թաչեանի հետ ունեցած մի հարցազրոյցի ընթացքում, Օչականը արտայայտուել է՝ «Երկու հազար տարի (երբեմն 5-10 անգամ մէկ դարու մէջ) մեր ժողովուրդը ապրած է իր 1915ները»⁽⁹⁾։ Ըստ Օչականի, որպէս ազգային աղէտներով, կոտորածներով ու հալածանքներով լի պատմութեան տէր մի ժողովուրդ, հայերը պիտի յօրինէին միջոցը այդ աղէտները ընկալելու, բացատրելու ու հակազդելու։ Ըստ Օչականի, նման միջոցներ չեն յօրինուած ու սերնդից սերունդ չեն փոխանցուած։ Պիտի ասէի, որ հայ ժողովուրդը անշուշտ յօրինել է յարացոյցը աղէտների ազդումների (հակազդումների), սակայն այս յարացոյցը 1915ի Յեղասպանութեան ահաւոր մեծութեան առջեւ կքեց, փշուրեց, անկարողութեան դատապարտուեց։ Օչականի մատնանշած «Պատգամները» գոյութիւն ունէին ու փոխանցուել էին դարեր շարունակ, բայց բաւական չէին՝ կարենալ ընկալելու համար այն արհաւիրքը, որ Յեղասպանութիւն կոչուեց։ Այդ արհաւիրքը փշուրեց հոգիներն ու լեզուն պապանձուեց։ Նոյն համոզումով, Ռոզընֆելդը գրում է Ողջակիդման մասին. «Իրականութիւնը այնպիսի մի արմատական խեղաթիւրման ենթարկուեց, որ անվաւեր դարձան, ոչնչացան ճանաչողական ունակութիւնն ու արտայայտչական կարողութիւնը։ Արդիւնքում՝ բանականութիւնը զիջեց խելագարութեան, իսկ լեզուն՝ չատ անգամ լռութեան։ Այս սահմանումների չքացումով, գրականութիւնը-- իբր արտադրութիւնը բանական մտքի ու զգացումների -- իջաւ հեծկլտոցի ու աղաղակի մակարդակի»⁽¹⁰⁾։

8.- Այս հաստատումը կատարում է Օչականը Սուրէն Պարթեւեանին նուիրուած իր ուսումնասիրութեան մէկ ծանօթագրութեան մէջ, «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան» եօթերորդ հատորում (էջ 353)։ Ուշադրութեան արժանի է այս տողերի համապարփակ վերլուծութիւնը Մարկ Նշանեանի "The Style of Violence" յօդուածում։ Տես "Armenian Review", 38-1 (Գարուն, 1985), էջ 6։ Սահմանադրութեան սերունդ, ի հարկէ, նշանակում է 1850ական թուականների արեւմտահայ մտաւորականութիւնը, որ Ազգային Սահմանադրութիւն կոչուած ժամանակի համար արդիական ու յառաջադէմ կանոնադրութիւնը յօրինեց։

9.- «Մայրիներու շուփին տակ»-«Գրական գրոյց Յ. Օչականի հետ», Գրի առաւ՝ Բ. Թաշեան (Բեյրութ, 100ամեակի Հրատարակութիւն, թիւ 2), էջ 20։

10.- Ռոզընֆելդ, A Double Dying, էջ 28։

Նման փոխակերպման օրինակներ չատ են Հայոց Աղէտի գրականութեան մէջ: Հեղինակը անկար ու անօգնական ընդմիջում է պատումը ու վկայ դառում, թէ ինչպէս Աղէտի ազդումների յարացոյցը իր անկումն է ապրում ու փչրում: Լեզուն դառնում է անբաւարար, մեթաֆորները, պատկերաւոր խօսքերն ու գրական խորհրդանշանները չեն օգնում նկարագրելու, ներկայացնելու իրականութիւնը: Հեղինակը անկարութեան է մատնուել. արուեստը խեղդամահ է եղել դեռ չծնուած: Արդիւնքը՝ լուրջութիւն կամ մասնատուած, անկապակից խօսքեր ու կախման կէտեր:

Կոտորած, կոտորած, կոտորած...

Քաղաքներուն մէջ եւ քաղաքներէն դուրս,
Եւ բարբարոսները արիւններով կը դառնան,

.....

Ու պառաններու անձայն կարաւաններ

Շտապով կը փախչին լայն ճամբաներէն...:

Գիշերին մէջէն արիւններուն ալիքները կը բարձրանան,
Ծառերուն հետ շատրուաններ ուրուագծելով,

.....

Մտիկ ըրէք, մտիկ ըրէք, մտիկ ըրէք

Փոթորիկին գոչը ծովուն ալիքներուն մէջ,

Կոտորած, կոտորած, կոտորած...

Մտիկ ըրէք, մտիկ ըրէք, մտիկ ըրէք

Մահաձայն ոռնումը զարհուրեալ շուններուն,

Հովիտներէն ու գերեզմաններէն ինծի հասնող,

Օ, պատուհանները փակեցէ՛ք ու աչքերնիդ ալ,

Կոտորած, կոտորած, կոտորած...⁽¹¹⁾:

Երկու տարի արդէն անցել էր 1894-1896ի ջարդերից ու Սիւմանթոն հազիւ էր կարողանում գտնել ուժ, լեզու ու բանակութիւն՝ խելագարեցնող տեսարանների մասին խօսելու եւ այն էլ թերեւս կցկտուր, հիւանդագին պատկերներով:

Ուրիշները այս անկարութիւնը արտայայտել են իրենց արձակում: Զապէլ Եսայեանը խոստովանում է. «Բայց ինչ որ տեսայ՝ վեր էր ամէն երեւակայութենէ. ինծի դժուար է ամբողջական գաղափար մը տալ, բառերը իրենց առօրեայ եւ ընթացիկ իմաստով անկարող են արտայայտելու ահաւոր, անպատմելի երեւոյթը, որ իմ աչքերս տեսան»⁽¹²⁾:

11.- «Կոտորած, կոտորած, կոտորած» վերնագրի տակ այս բանաստեղծութիւնը Սիւմանթոն գրել է 1898ին Լոնդոնում, ապա՝ այն «Մահուան տեսիլք» վերանուանելով հրատարակել է «Հոգեվարքի եւ յոյսի ջահեր» հաւաքածոյի մէջ:

12.- Զապէլ Եսայեան, «Աւերակներուն մէջ» (Բեյրութ, էտվան հրատարակ., 1957), էջ 39-40:

Նոյն խոստովանութիւնն է կատարում Սուրէն Պարթեւեանը. «Ձեռն կրնար գտնել բաւական ճիշդ, բաւական աղետարչ, բաւական եղեռական բառեր, ըսելու, նկարագրելու համար այսօրերուս աչքերուս առջեւ պարզուած խեղճութեան, լացնող, խենթեցնող տեսարանները»: Ու դեռ աւելի անդին՝ «Առաջին անգամն է, որ այսքան չարաչար կը ճանչնամ անկարողութիւնը գրչի ցաւագար ճիգերուն, անբաւականութիւնը բանին բոլոր հնարքներուն, արձանացնելու համար առջեւս պարզուող կեանքի պատկերները»⁽¹³⁾:

Նմանօրինակ պայմանների տակ կքած, Խայիմ Քաիլանը կրկնում է անյոյս. «Գրիչս հնարաւորութիւն չունի աւերը նկարագրելու»⁽¹⁴⁾: Աբրահամ Լեւինը Վարչաւայի ղեկոյում իր անձկութեան է վկայում. «Դժուար է լեզուի համար այս բառերը ընդունել. դժուար է ուղեղի համար դրանց իմաստը ըմբռնել, դժուար է դրանք գրի առնել»⁽¹⁵⁾: Ինչպէս Սամուէլ Բեքեթն է գրում «Ուշինչ չկայ արտայայտելու, ուժ չկայ արտայայտելու... բայց պարտադրանքը արտայայտելու»⁽¹⁶⁾:

Աղէտի տառապանքը ապրած, նրա ծանր, ճնշող ու ճգմող ազդեցութեան տակ գրելու կարողութիւնը կորցրած լինելով հանդերձ, ինչպէս Բեքեթն է նշում, որպէս պարադոքս գոյութիւն ունի գրելու պահանջը, տեսածը նկարագրելու պարտաւորութիւնը: Այդ երեւոյթը Ռոզընֆելդը Ողջակիզման գրականութեան «Փենոմենոլոգիան» է կոչում⁽¹⁷⁾: Աւելի լայն իմաստով, դա երեւութաբանութիւնն է ցեղասպանութեան գրականութեան:

Ցեղասպանութեան գրականութեան հեղինակը փորձում է պատկերել մարդկային բնութեան է՛ն անբացատրելի, է՛ն տգեղ ու սեւ կողմը: Մենք որպէս ընթերցող ցեղասպանութեան իրականութեան, մի սահմանափակ անկիւնն ենք միայն կարողանում պատկերացնել: Ճիշտ է ընկալել Լաուրենս Լանգրըրը, երբ ասել է, թէ՛ «Մեր պատկերացումը կարող է երբեք ամբողջական չլինել, այնուամենայնիւ անժխտելի է դերը այս գրութիւններից ելած ստուերային պատկերների՝ լեզուի ճամբով խաւարից փրկելու զարհուրելի բեկորները այդ իրականութեան»⁽¹⁸⁾:

13.— Սուրէն Պարթեւեան, «Կիլիկեան արիաւիրքը» (Պոլիս, Նշան Պապիկեան հրատ., 1909): Առաջին մէջքերումը՝ էջ 44 («Վերապրողներուն համար օգնութեան կոչեր»): Նրկորդ մէջքերումը՝ էջ 69 («Դահլիճներն ու գոհերը»):

14.— Ռոզընֆելդ, *A Double Dying*, էջ 7:

15.— Լաուրենս Լանգրըր, *Art from the Ashes; A Holocaust Anthology* (Նիւ Եորք, Աֆսֆըրդ համալսարանի հրատ., 1995) էջ 3:

16.— Ռոզընֆելդ, *A Double Dying*, էջ 8:

17.— Նոյն տեղում:

18.— Լաուրենս Լանգրըր, *Art from the Ashes*; էջ 3:

Լեզուն իբրեւ արուեստի արտայայտչական միջոց գործածելով՝ ցեղասպանութեան գրականութեան հեղինակը Աղէտից արուեստ է ստեղծում, յաւերժութեան է յանձնում իր իսկ մահաբոյր փորձառութիւնը. այդպիսով՝ որոշ աստիճանի սփոփանք (catharcy) ու թեթեւութիւն զգալով, հեղինակը կարելի է դարձնում իր վերապրումը Աղէտից: Կարելի է ասել, ուրեմն, որ որոշ հեղինակներ յաջողել են մահուան յաղթել, ի յայտ բերել ու հաստատել մարդու վերապրելու, կեանքը նորից նոր սկսելու ունակութիւնը: Այլ պարագաներում, սակայն, հեղինակի ճիգը ի դերեւ է, արդիւնքը՝ լռութեան յաղթանակն է լեզուի վրայ, ու վախճանը՝ վերապրում: Որոշ գրաքննադատներ ու Աղէտի գրականութիւն ստեղծել փորձող հեղինակներ գրականութիւն եւ աղէտ իմաստներն անգամ տեսնում են իբրեւ իրար հակասող իրարամերժ յղացքներ ու Աղէտից գրականութիւն ստեղծելու փորձը նոյնիսկ՝ անբարոյ: «Աշուիթզից յետոյ բանաստեղծութիւն հնարաւոր չէ», յայտարարում է Փօլ Սելանը: Իսկ ըստ Միքայէլ Վիշոգրովի «Արուեստը մեղմացնում է տառապանքի խայթը, ուրեմն ողջակիզումից արուեստ չպիտի ստեղծել... որեւէ ճիգ, ողջակիզումը գեղարուեստականացնելու, կը նսեմացնի ողջակիզումը, ուրեմն ստեղծուածը անպայման վատորակ կը լինի»⁽¹⁹⁾: Ելի Վիգելի կարծիքով Ողջակիզման գրականութիւնը անարգանք է Դէպքին ուղղուած. «Աշուիթզը ժխտում է վէպը... վէպելու փորձն անգամ հայհոյութիւն է»⁽²⁰⁾: Ողջակիզումը վէպի չրջանակի մէջ տեղաւորելով կարծես հեղինակը ուրանում է նրա իրողութիւնը ու անարգում բոլոր նրանց, որ տանջուեցին ու մեռան:

Յակոբ Օշականը չժխտեց Հայոց ցեղասպանութիւնից արուեստ ստեղծելը: Սակայն, ամենայն վստահութեամբ յայտարարեց. «... Սրբապղծութիւն մը չէ Արեւմտահայ գրականութիւն յղացքին համար իբր վերջին եզր առաջարկել 1915-ը..., ուր մեր գրականութիւնը զոհուեցաւ մեր ժողովուրդին հետ»: Նա անդրադարձաւ, որ «գրականութեան մը աճումին համար անհրաժեշտ տարերքը՝ կազմակերպեալ ընկերութիւն, իմացական դարձեալ կազմակերպեալ բարեխառնութիւն, հաւատաւոր կրթանք, մտատիպար, տագնապներ, գաղափարաբանութիւններ ու սերունդ»-- 1850էն մինչեւ չարաչուք թուականը կը գործէին մեր մէջ, անշուշտ մեր ուժերուն տարողութեամբը: Սփիւռքը թէեւ կը կարծէ շարունակել սրբազան աւանդութիւնը, կը պատկանի ուրիշ, չքսելու համար հակամարտ բարեխառնութեան մը»⁽²¹⁾: Օշականը մերժեց ուրիշների

19.-- Նոյն տեղում, էջ 14:

20.-- Նոյն տեղում:

21.-- Յակոբ Օշական, «Սփիւռք եւ իրաւ բանաստեղծութիւնը» (Երուսաղէմ, Սուրբ Յակոբ հրատ., 1945), էջ 2-3 ծանօթագրութիւն:

փորձը եւ իր ամբողջ կեանքի ընթացքում ճիգ թափեց՝ գտնելու պատշաճ մօտեցումը ցեղասպանութեան գրականութիւն գրելու եւ դատելու: Նրա անաւարտ վէպը՝ «Մնացորդաց»ը, ապացոյց է, որ նա այդպէս էլ չկարողացաւ ցեղասպանութիւնը գեղարուեստականացնել:

Սուրէն Պարթեւեանը նոյնպէս ապարդիւն ճգնեց գտնելու կորովն ու ներշնչումը՝ ստեղծագործելու համար «եղեռական մեծ քերթուածը... նուիրական եւ յաւիտեան «Մատենանը Հայ Արիւնին», որ պիտի գեղարուեստականացնէր ու յաւերժացնէր հեղինակի ազդումը Աղէտին»⁽²²⁾:

Ժամանակակից բանաստեղծ ու առաջաւոր գրաքննադատ Գրիգոր Պըլտեանը Սեւանին արձագանգելով գրում է, «Աղէտը փակեց պատմութիւնը քերթուածին», որ, ի հարկէ ըստ իր իսկ բացատրութեան, հաստատում է Յ. Օշականի վարկածը, այն է, թէ հնարաւոր չէ նախա-1915եան աւանդութեամբ, հոգիով ու արժեքափերով գրականութիւն ստեղծել»⁽²³⁾:

Հակառակ արտայայտուած բոլոր ժխտումներին, վերը յիշուած եւ ուել հեղինակ չդադարեց ցեղասպանութեան մասին գրելուց: Աղէտից յետոյ ու Աղէտով հանդերձ գրականութիւն ստեղծելը դարձաւ ցաւազին ու տառապալից երկունքը Հայ Սփիւռքի գրականութեան: Սփիւռքի մի նոր յղացք, նոր հասկացողութիւն ծնուեց, որ հէնց Աղէտից էր սկիզբ առնում, Աղէտով էր պայմանաւորում գրական միջավայրը, բայց նախա-1915եան աւանդութիւնից միանգամայն տարբեր ազդակներ էր պարտադրում: «Սփիւռքը Աղէտն է երկարաձգուած» բնութագրում է Յակոբ Օշականը⁽²⁴⁾: Աղէտը վախճանն էր տասնամեակների յոյսերի ու ձգտումների, Սփիւռքը Աղէտն էր, որ յուսաբեկութիւնը մասնատումն ու պատրանաթափութիւնը իբրեւ առօրեայ կեանքի ճամբայ էր պարտադրում: Գրական այս նոր միջավայրը, Հայոց Ցեղասպանութեան չբացատրուած ողբերգութիւնն ու չլուծուած առեղծուածը որոշ հեղինակներին ներշնչեցին ցեղասպանութիւնը բնութագրել ժխտումի ու բացասումի ճամբով: Փօլ Սեւանը իր հոգեվիճակն ու միջավայրի պարտադրանքը արտայայտեց հին ազգային արժէքներն ու նոյնիսկ Սուրբ Գրքերը մերժելով, նրանց դէմ ծաղրական ակնարկումներ յղելով ու դրանց առաջադրած աւանդական յղացքները գլխիվայր շրջելով: Շահան Շահնուրը «Նահանջը առանց երգի» վէպում ու «Թերթիս կիրակնօրեայ համարը» հատորում նոյն այդ ճամբան է բռնել, նոյն կրքով Սփիւռքի ահազանգը հնչեցրել: Ու յատկանշօրէն իր վէպը

22.— Սուրէն Պարթեւեան, «Արիւնին մատենանը» (Գահիրէ, Տպարան Մ. Շիրիմեան, 1915) էջ 54-55, «Անոնց մահերը» պատկերից:

23.— Գրիգոր Պըլտեան, «Վայրեր» (Փարիզ, 1983), էջ 149:

24.— Յակոբ Օշական, «Վկայութիւն մը» (Հալէպ, Նայիրի տպարան, 1946), էջ 93:

ենթախորագրեց որպէս «Պատկերազարդ պատմութիւն Հայոց»: Շահնուրի գայթակղեցուցիչ հակադրումը սկսում է հէնց առաջին նախադասութիւնից, վէպի հերոսի՝ Պետրոսի կամ Փիեռի բնութագրումով. «Հասունցած տղայ մըն էր սակայն. ապացոյց որ չկրցաւ բող ու Աստուած բառերուն սահմանում մը տալ»: Յետոյ՝ մի կենդանի ու պատկերաւոր նկարագրութիւն Պետրոսի եւ իր ֆրանսացի սիրուհի սիրաբանութեան:

Իր տարբեր գործերում Շահնուրը ներկայացնում է Յեղասպանութիւնից ազատուած ու Փարիզ ապաստանած Հայ երիտասարդութեան օտարումն ու ձուլումը: Ու եթէ դժուարին գոյապայքարում ձախողում է այդ սերունդը, եթէ կուլ է գնում օտարի գրաւչութեան ու փողոցային կեանքի մոլութիւններին կամ խենթանոցներում է փակւում, միշտ յանցաւորը նրա պապերն են, Հայ նախնիները: Սուրէնը նախատինքի սիւնին է կապում ազգը. «Հայը ամուլ է, անծին, անպտուղ: Հայը դատարկ է. փուճ, ունայն, սնոտի: Ապրելու իրաւունք չունի ան, քանի որ չէ ծնած... Ներքինիներ են մեր բոլոր պապերը, անոնք ոչինչ կրցեր են քանդակել միսին վրայ, անոնք ոչինչ կրցեր են քանդակել միտով: Մեր մէջ մեծ պակաս մը կայ, զոր պէտք էր լեցնել գիտնային... Մեր նախնիքներուն իրարու յաջորդող սերունդները չեն կրցեր մեզ փրկել, չեն կրցեր մեզ այն մեծ սէրը տալ: Պոռտախօսութիւնները կը ցնդին բոլորն ալ. ճշմարիտ Հայրենասիրութիւնը կարօտ է -- մանաւանդ մեր պարագային -- անցեալի մը, մեծութեան օրինակներու»⁽²⁵⁾: Վէպի ամբողջ երկարութեան, չկայ թուրքին ուղղուած ոչ մի պարսաւանք ու քննադատութիւն. թուրքը, որ իր նիւթած ոճիրով Հայ ժողովրդի կործանումը պատճառեց ու այդ դժբախտ իրավիճակին մատնեց նրա մնացորդացին: Նախատինքը միշտ նախնիներին է, անցեալի արժէքներին ու գաղափարախօսութիւններին, որոնք չկարողացան դիմանալ նախճիրին: Անցեալը ուրանալ ու նախորդներին քննադատելը միայն Շահնուրի իւրայատկութիւնը չէր: Դա ընդհանրական գիծ էր «Մենք» շարժումին մաս կազմող գրողների գործերում: Արդէն 1931ին Փարիզում կազմուած, մեծ մասամբ եղեռնի որբերից բաղկացած այս խմբակցութիւնը, անցեալին, հնին հակադրուելով, նորին, գրականութեան արդիականացման էր ձգտում: Յակոբ Օշականը, որ «Մենք»ի յարձակումների թիրախներից էր, այս երեւոյթը բացատրում է որպէս արդիւնք այս որբ սերնդի «Փարիզի բերթողներուն» ապրած կեանքին «Հողին ու մուրին, գրկանքին ու լքումին», բայց չի ներում նրանց ընթացքը⁽²⁶⁾:

Ինչպէս Մարկ Նշանեանն է մատնանշում, Շահնուրը իր վէպում մի այլ միջոց էլ է գործածում, ուղղել, ունեւել անել, ինչպէս հնացած խամրած նկարը սրբագրելով (ուրեմը

25. -- Շահան Շահնուր, «Նահանջը առանց երգի», էջ 100-102:

26. -- Յակոբ Օշական, «Սփիւռքը եւ իրաւ քանաստեղծութիւնը», էջ 65:

անելով) փրկել կորուստից, փճացումից: Զարեհ Որբունու (1902–1980) նման («Սովորական օր մը» վէպում, 1956), Շահ-նուրն էլ է փորձում հին նկարը ուժեղացնել անելու պէս վերջը սրբագրել, կեանքը վերանորոգել: Երկուսի վէպերն էլ փնտրու-տուք են յետ-Ցեղասպանութեան գրականութեան նոր ճամբա-ներին:

Գրիգոր Պըլտեանի գրականութիւնը նոյնպէս նոր ճամբաներով է ընթանում, եւ բանալին ժխտումն է, ընդվզումն ու բացասութիւնը: Նա պահում է լեզուն, բառերը, բայց նոյն ժամանակ ըմբոստանում նրանց դէմ: Նախա-Եղեռնեան յղացքներն ու իմաստները չորջում է բացասական նախածանցով, ինչպէս քերթուած-հակաքերթուած, լեզու-հակալեզու, իմաստ-հակաիմաստ: «Վայրեր» բանաստեղծութիւնների հաւաքածոյի մէջ, ուր յաճախ գործածուած են այս նախածանցները, Պըլտեանը հականիւթի մասին է խօսում: Եթէ «Աղէտը փակեց պատմութիւնը քերթուածի», ուրեմն յետ-Ցեղասպանութիւն միջավայրում հնարաւոր է միայն հակաքերթուածը: Յատկա-նըշական է, որ անցքը իմաստից անիմաստ չէ, այլ՝ հակա-իմաստ, լեզուից պապանձում կամ լուռութիւն չէ, այլ՝ հակա-լեզու: Հեղինակը նպատակ չունի լեզուի ու իմաստի ոլորտից դուրս գալու, բայց բացասում է այն. «Բայց ենք լեզուին մէջ հակալեզուին»⁽²⁷⁾: Իր մի գրաքննադատական գործում, Նիկո-ղոս Սարաֆեանի գրական վերլուծումը կատարելիս, Պըլտեանը փորձում է «վախճան» իմաստը կամ հասկացողութիւնը պեղել՝ «վախճանի ընկալումի աւանդականութիւնը», որ Ցեղասպանութեան վախճանաբանութիւնն է (eschatology), «վախճանը, որ աղէտն է ստեղծեր»: Վախճանի հետ յարաբե-րելով Պըլտեանը փորձում է նոր ճամբաներով վերապրումը կարելի դարձնել գրականութեան մէջ:

Ինչպէս հրեայ, այնպէս էլ հայ գրողի համար Ցեղասպա-նութեան մասին գրելը կոչումից կամ յանձնառութիւնից աւելին է, կարծես մի տեսակ ճակատագիր ու ախտ, հիւանդու-թիւն: Հրեայ գրողը հարց է տալիս. «Ինչպէ՞ս գրել Ողջակիղ-ման մասին, բայց ինչպէ՞ս չգրել նրա մասին»: Խուսափել ան-կարելի է. եւ գրելը հիւանդութեան պէս կլանում գրողի հոգին: Ծնւում է արուեստը թէկուզ անբաւարար կամ մասնատուած, որ ապա իր կախարդանքն է տարածում ընթերցողի վրայ: Ուրեմն, պարզ կը լինի պատասխանը, եթէ հարցումը չըջնեք դէպի ընթերցողը եւ նոյն ոգով կրկնենք հարցը. «Ինչպէ՞ս կարդալ Ցեղասպանութեան գրականութիւնը, բայց ինչպէ՞ս չկարդալ այն»:

Ցեղասպանութեան գրականութեան կալուածից դուրս գոյութիւն ունի ցեղասպանութեան պատմագրութիւնը, եւ յստակ է, որ պատմաբանի բերած պատմական տուեալները

աւելի քիչ են ազդուած նրա երեւակայական մտածողութիւնից, քան ցեղասպանութեան գեղարուեստականացած պատումը, վկայագրութիւնը, յուշը, վէպը: Այդուհանդերձ, պատմաբաններն էլ գերծ չեն գեղարուեստական երեւակայութիւնից ու պատկերաւոր արտայայտութեան կարողութիւնից: Արդարեւ, Հայոց դասական գրականութեան մէջ պատմագրութեան ու գեղարուեստական ստեղծագործութեան սահմանները այնքան էլ յստակ չեն եղել ու խախտուել են յաճախ: Հայ դասական պատմագրութիւնը արդարօրէն գեղարուեստական ստեղծագործութիւն է Համարուել: Իսկ Հակառակ դիտանկիւնից նայելով կարող ենք վկայել, որ Ցեղասպանութեան գրականութեան մէջ գոյութիւն ունի գործը պատմական փաստի կամ պատմական իրողութեան մօտեցնող տարր: Այն՝ ինչ որ պարզ է՝ «չեղում» գոյութիւն ունի երկուսի մէջ էլ, գեղարուեստականից՝ պատմագրութիւն ու պատմագրութիւնից գեղարուեստականացում: Հարցը այն է, թէ ինչպէս Ձէյմզ Եանզն գրում՝ «Ինչ չափով է պատմաբանը վիպագրում եւ վիպագիրը պատմագրում»⁽²⁸⁾: Կասկածից դուրս է, որ պատմական աղէտը վերապրող սերունդների մտահորիզոնի վրայ անջնջելի կերպով դրոշմուած Աղէտի տպաւորութիւնը ձեւաւորում է Աղէտը գեղարուեստականացնող արուեստագէտի գօրաւոր վրձնախաղով աւելի, քան պատմաբանի բերած փաստարկութիւնով:

Այս Հարցը չօչափելով նպատակա պատմագրութեան եւ գեղարուեստական գրականութեան մէջ նախապատուութիւն որոշելը չի եւ ոչ էլ պատմագրութիւնը ենթակայական պատկերացման հետ հաւասարեցնելը: Ուզում եմ ընդգծել Ցեղասպանութեան գրականութեան ներյատուկ արժէքը՝ Ցեղասպանութեան տարողութեան ու իմաստի Հասկացութիւնը լրացնող: Ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս կարելոր է Ցեղասպանութեան պատմութիւնը՝ Ցեղասպանութեան գրականութիւնը եւ մանաւանդ խորհրդանշական, բարդ բանաստեղծութիւնը ըմբռնելու համար, այնպէս էլ Ցեղասպանութեան գրականութիւնը բացայայտում է իրականութիւնը, որ պատմական փաստի արմատներում է ծուարած ու աներեւակայելի իրականութիւնը մարդկային երեւակայութեան մակարդակին իջեցնում: Ուրեմն երկու ժանրերն էլ իրար լրացնող անփոխարինելի միջոցներ են՝ Աղէտի ամբողջական իմաստը ըմբռնելու համար:

Այսօր, երբ յետադարձ ակնարկ ենք նետում Հայոց Ցեղասպանութեան վրայ, ութսուն տարիների հեռաւորութիւնը որոշ չափով բթացրել է մեր զգացական ըմբռնողութիւնը, աղաւաղել է մեր դատողութիւնը: Որպէսզի

28.— Ջէյմզ Ի. Եանզ, *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*, (Բլումինգթըն եւ Ինդիանապոլիս, Ինդիանա համալսարանի հրատ., 1988), էջ 6:

կարողանանք Հայոց Յեղասպանութեան իմաստը ընկալել որպէս վախճան ու որպէս սկիզբը Հայ ժողովրդի ու Հայ արուեստի, որպէսզի կարողանանք Հայոց Յեղասպանութիւնը դարձնել անկիւնաքարը սփիւռքահայ ազգային գիտակցութեան եւ հիմքը ազգային պահանջատիրութեան, պիտի կարդանք Հայոց Յեղասպանութեան գրականութիւնը, պիտի գրենք նրա մասին: Հայը պարտական է ո՛չ միայն իր նահատակներին, այլեւ՝ հէնց իրեն՝ Աղէտի կապանքներէից ազատելու իր հոգեբանական, զգացական եւ ստեղծագործական կազմածը: Նրա խօսքը կարող է ցեղասպանութեան մասին վերջին խօսքը չլինել, ուրիշներն էլ են անցել ու դեռ կ'անցնեն այդ տառապանքից: Այնուամենայնիւ, որպէս Հայ ու որպէս այս քաղաքակիրթ աշխարհի քաղաքացի, նրա բողոքի աղաղակը ցեղասպանութիւն կոչուած անմարդկային ոճիրի դէմ պիտի շարունակի արձագանգել մարդկայինը ու մարդկութիւնը փրկելու անվերջանալի պայքարի ոլորտում:

Հոս Աճճելիս

ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ